

DIALECTIEK VAN SECULARISERING

Hoe de afname van christelijke religiositeit samengaat met een sterkere nadruk op haar publieke belang in achttien westerse landen

In dit artikel wordt onderzocht of twee centrale aspecten van secularisering hand in hand gaan: een afname van het aantal christenen en een toenemende privatisering van het christelijk geloof. Via een analyse van gegevens over achttien westerse landen en voor Nederland over de periode van 1970 tot 1996 laat dit artikel zien dat afnemende christelijke kerkelijkheid opmerkelijk genoeg niet gepaard gaat met een afnemende publieke relevantie van het christelijk geloof. In plaats daarvan zien de auteurs een dialectische relatie tussen beide dimensies.

Inleiding

De seculariseringstheorie heeft de laatste twee decennia veel aan overtuigingskracht ingeboet. Lange tijd was zij nagenoeg onbetwist, maar sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw betwijfelen velen haar geldigheid. Zo beweerde de invloedrijke godsdienstsocioloog Peter Berger in 1967 nog stellig dat de invloed van religie tanende was, maar is zijn mening hieromtrent inmiddels 180 graden gedraaid: 'The assumption that we live in a secularized world is false. The world today (...) is as furiously religious as it ever was, and in some places more so than ever. This means that a whole body of literature by historians and social scientists (...) is essentially mistaken' (Berger 1999: 2). Daarnaast wordt betoogd dat de seculariseringstheorie niet zozeer een wetenschappelijke theorie behelst, als wel een goed vermomde ideologie of doctrine die sterk verknoopt is met is met het rationalistische moderniteitsvertoog (vgl. Hadden 1987: 588; Stark en Bainbridge 1985; Stark en Finke 2000).

Velen beschouwen de seculariseringstheorie bovendien als te weinig specifiek en te veelomvattend. Hadden betitelt haar bijvoorbeeld als een 'hotch-potch of loosely employed ideas rather than a systematic theory' (1987:

587). Dit betreft overigens een observatie die nieuw noch uniek is: Schiner (1967) benadrukte ongeveer veertig jaar geleden reeds dat secularisering ten minste uit zes afzonderlijke dimensies bestaat, en Dobbelaere (1981) stelde dat dit proces op micro-, meso- en macroniveau radicaal verschillende vormen aanneemt (zie ook Tschannen 1991). Zelfs Steve Bruce, een prominente aanhanger van de seculariseringstheorie, is het hier hartgrondig mee eens en stelt daarom radicaal: 'there is no secularization theory' (2002: 39). De hedendaagse consensus is kortweg dat 'de seculariseringstheorie' een incoherente bundeling van losjes gerelateerde subthesen betreft, met hoogstens een wittgensteiniaanse 'familiaire gelijkenis'.¹

Desalniettemin bestaat er wel een onomstreden kern van de seculariseringstheorie, namelijk: 'the thesis of the differentiation of the religious and secular spheres' (Luckmann 1967: 2003). Zowel voorstanders (zie bijv. Wilson 1982) als tegenstanders accepteren deze these, die dan ook wordt beschouwd als 'the still defensible core of the theory of secularization' (Casanova 1994: 19). Kort gezegd behelst deze these de idee dat eens alle domeinen van de samenleving sterk werden beïnvloed door religie, maar dat die invloed sterk is afgenomen (Berger 1967) – zo was middeleeuwse kunst religieuze kunst, was er tijdens de renaissance nog geen duidelijk onderscheid tussen wetenschap en religie en kwam de huidige scheiding tussen kerk en staat in westerse landen pas tot stand na een lang en moeizaam proces (vgl. Bell 1976; Wilson 1982). Dat heden ten dage van een dergelijke prominente rol van religie in verschillende maatschappelijke domeinen geen sprake meer zou zijn, doet de vraag rijzen wat dit differentiatieproces nu precies inhoudt en betekent. Met name over twee subthesen hieromtrent verschillen onderzoekers van mening: de '*decline of religion*-these' en de 'privatiseringstheorie' (Casanova 1994: 19-20).

Het debat over de decline of religion-these gaat over de vragen of, waar, wanneer en waarom we enerzijds een afname zien van de geïnstitutionaliseerde (christelijke) religie (zie bijv. Houtman en Mascini 2002; Norris en Inglehart 2004), terwijl er anderzijds ook sprake is van religieuze innovatie, revitalisering en cultvorming – doorgaans zichtbaar buiten de doorsnee christelijke kerken (zie bijv. Yinger 1957; Luckmann 1967; Stark en Bainbridge 1985; Houtman en Mascini 2002; Heelas et al. 2005; Houtman en Aupers 2007).

Het debat over de privatiseringstheorie gaat over de vraag of religie uit het publieke domein verdwijnt of dat daarentegen juist sprake is van een groeiende publieke betekenis. Luckmanns (1967) klassieke argument is dat religie in toenemende mate wordt geprivatiseerd en dus aan sociale en publieke relevantie inboet en daarmee 'onzichtbaar' wordt – een stelling die tot op de dag van vandaag wordt herhaald in studies naar hedendaagse spiritualiteit (Aupers en Houtman 2006). Anderen stellen daartegenover dat traditionele christelijk-kerkelijke religiositeit sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw

in verschillende landen een steeds sterkere publieke rol heeft gekregen (vgl. Casanova 1994; Conway 1996; Haynes 1998; Juergensmeyer 1993).

Verschillende auteurs suggereren dat het vruchtbaar is om het debat over een afname van religie in systematisch onderzoek te relateren aan dat over deprivatisering (Aupers en Houtman 2006; Besecke 2005; Grant et al. 2004). Daarnaast plaatst Chaves vraagtekens bij de eenzijdige focus op het institutionele niveau die gebruikelijk is in studies naar deprivatisering (1994: 751): hij stelt dat deze studies ten onrechte de vraag negeren of en hoe religie het gedrag van individuele gelovigen buiten het strikt private domein beïnvloedt.²

Geïnspireerd door deze suggesties luidt de vraag in dit artikel of de afkalfing van christelijke religiositeit in westerse landen samenvalt met een afname van de rol die christelijke religie speelt in het publieke leven. We onderzoeken of de numerieke aanwezigheid van christelijke gelovigen in westerse landen invloed heeft op de kloof tussen christenen en niet-christenen betreffende de mate waarin men een publieke rol van religie wenst. Hiermee wordt nagegaan hoe de subdimensies 'religious decline' en 'privatisering', die normaal gesproken samen onder de algemene noemer 'secularisering' worden gebracht, zich tot elkaar verhouden. Indien afkalfende christelijke religiositeit samengaat met een toenemend in plaats van afnemend belang van religie in het publieke leven, zou dit betekenen dat 'secularisering' (in de vorm van afkalfende religiositeit) gepaard gaat met 'desecularisering' (in de vorm van deprivatisering). Zo'n empirische bevinding zou betekenen dat auteurs als Martin (1965), Schiner (1967) en Hadden (1987) op het juiste spoor zitten met hun pleidooi tegen een te algemene notie van secularisering.

Dialectische secularisering?

Enigszins verrassend gezien de consensus over de multidimensionaliteit van het seculariseringproces heeft de mogelijkheid dat dimensies zich asynchroon kunnen ontwikkelen weinig aandacht gekregen in de literatuur. Vaak wordt simpelweg aangenomen dat een afname van christelijke religiositeit samenvalt met een afname van de sociale en publieke relevantie van religie (vgl. Halman et al. 1999).

In zijn pleidooi om secularisering te bestuderen als een afname van religieuze autoriteit, ofwel een afnemende relevantie van religie voor individuele gelovigen, overweegt Chaves niet eens dat het tegenovergestelde ook mogelijk kan zijn (1994; zie ook Lechner 1991). Het is echter, zoals Gorski (2000: 162) terecht opmerkt in zijn historische kritiek op het seculariseringsdebat, belangrijk om oog te hebben voor de mogelijkheid dat verschillende dimensies van secularisering zich niet noodzakelijkerwijs in dezelfde richting ontwikkelen. Of dit het geval is, is de empirische vraag die wij hier onderzoeken.

In zijn boek *God is Dead* erkent Bruce de multidimensionaliteit van het seculariseringsproces en wijst hij erop dat ‘the secularization paradigm is not the sociological equivalent of synchronized swimming. It does not require or expect that all indices of religious vitality will decline at the same speed or evenly’ (2002: 39). Daarom wordt de seculariseringstheorie – of, zoals Bruce prefereert, ‘het seculariseringsparadigma’ – niet bedreigd door kleine of uitzonderlijke contra-indicaties:

‘We should never forget that [general social changes] are abstractions created by colour-washing the jagged edges of events in the real world. (...) The jagged bits are a problem only if it can be plausibly argued that a different abstraction can be better drawn from the same material. If there are too many exceptions, then we should consider painting “growth” or even just “random fluctuations”. But some small reversals need not trouble the paradigm’ (2002: 40).

Deze opvatting kan natuurlijk makkelijk worden vertaald in een toetsbare stelling: als zich een volledig seculariseringsproces voltrekt, zullen we weliswaar een aantal *outliers* en uitzonderingen vinden, maar is het algehele patroon dat van een afname – zowel van individuele christelijke religiositeit als van de relevantie van religie voor het publieke domein.

Echter, recent onderzoek verricht in Nederland – een land waarin individuele religiositeit sterker is gedaald dan waar ook ter wereld (Norris en Inglehart 2004) – suggereert dat de sociale relevantie van religie voor individuele gelovigen de afgelopen decennia juist is gegroeid in plaats van gedaald: Dekker (2007) toont overtuigend aan dat het aantal christenen dat aangeeft dat hun geloof ‘belangrijk’ of ‘zeer belangrijk’ voor hen is, met bijna 30 procent is gestegen (van 33 procent in 1979 tot 42 procent in 2006).

‘De ontwikkeling die tien jaar geleden al te zien was heeft zich in het afgelopen decennium doorgezet: het geloof speelt in het leven van steeds minder mensen een rol, maar de betekenis van het geloof wordt voor degenen die wél geloven steeds groter. Vooral het aantal gelovigen dat zegt dat hun geloof een zéér grote betekenis in hun leven heeft is relatief sterk toegenomen’ (Dekker 2007: 56).

Deze opmerkelijke bevinding gaat verder dan de mogelijkheid dat de verschillende dimensies van secularisering zich in verschillende tempo’s in dezelfde richting voltrekken. De hamvraag is of deze bevinding slechts een rafelrandje is of staat voor een algemener patroon. Als het laatste het geval is, dan betekent dit voor Nederland en voor andere westerse landen dat secularisering in de ene dimensie – afnemende aantallen christelijke religieuzen – gepaard gaat met desecularisering in de andere dimensie – toenemende steun voor een publieke rol van religie onder christenen en afnemende steun

onder niet-christenen. Er zijn drie scenario's die een dergelijke ontwikkeling voorspellen.

Ten eerste kan het proces van religieuze afkalving ervoor zorgen dat mensen met minder sterke religieuze overtuigingen het eerst afvallen, waardoor een trouwe kern van streng gelovigen overblijft. Kerkelijken hechten dan weliswaar niet steeds sterker aan het belang van religie in het publieke domein, maar degenen die daar het meest belang aan hechten blijven als kerkelijken over. Zij die minder waarde hechten aan een publieke rol van religie behoren in dit scenario immers tot de onkerkelijken, waardoor het gemiddelde van de kerkelijken als groep uiteindelijk omhooggaat.

Ten tweede wordt in de literatuur gewezen op de mogelijkheid dat kerken actiever gaan mobiliseren als de omgeving heterogener wordt. Luckmann (1967) stelt dat het proces van structurele differentiëring leidt tot een erosie van het christelijke monopolie. Hierdoor ontstaat er een nieuwe 'betekenismarkt', waarin verschillende religieuze stromingen strijden om gelovigen, hetgeen gepaard gaat met religieuze innovatie (vgl. Stark en Bainbridge 1985). Deze competitie kan tot gevolg hebben dat bijvoorbeeld de kerkgang onder kerkelijken toeneemt (Phillips 2004) en dat gelovigen die naar de kerk gaan steeds meer belang hechten aan een publieke rol van hun religie.

Hoewel Bruce de seculariseringstheorie verdedigt en beweert dat 'religion diminishes in social significance, becomes increasingly privatized, and loses personal salience' (2002: 30), benadrukt zelfs hij, ten derde, óók het feit dat secularisering niet een soort universele natuurwet behelst. Bruce wijst op de mogelijkheid dat verschillende identiteiten zich bedreigd voelen door een proces van 'culturele transitie'. Een groeiende religieuze heterogeniteit ten gevolge van de komst van zogenoemde immigrantenreligies kan bijvoorbeeld ook de christelijk-religieuze identiteit in haar bestaan bedreigen, en zodoende haar belang doen toenemen. Zo wordt de eigen etnische of nationale identiteit bevestigd ten opzichte van 'vreemde' etnische of nationale identiteiten. Ook kan, volgens Bruce, opkomend secularisme zorgen voor een versterking van het eigen geloof, omdat daarmee de eigen cultuur, de eigen identiteit en het eigen zelfbeeld worden herbevestigd. In de woorden van Bruce: 'culture, identity and sense of worth are challenged by a source promoting either an alien religion or rampant secularism and that source is negatively valued' (2002: 31).

In het geval van radicaal secularisme spelen nationale of etnische identiteiten geen rol van belang en zorgt het seculariseringsproces er zelf voor dat religie weer aan belang wint. Het feit dat de laatste paar decennia in Nederland weinig tot geen etnische, nationale of enige andere niet-religieuze conflicten zijn voorgekomen, pleit dan ook voor dit scenario. In tegenstelling tot een externe etnische dreiging, die volgens Bruce kan verdwijnen waardoor haar gevolgen de seculariseringstheorie niet tegenspreken, is de religieuze vitalisering verankerd in de kern van het seculariseringsproces zelf. Door de

sterke afname van het aantal christenen, die leidt tot een bedreigde religieuze identiteit, ontstaat polarisering tussen christenen enerzijds en niet-christenen anderzijds waar het gaat over de mate waarin religie een rol moet spelen in het publieke domein.

Hypothesen

Kort samengevat leiden alle bovenstaande scenario's tot de idee dat secularisering een 'self-limiting process' (Stark en Bainbridge 1985) is. Ze suggereren dat het publieke belang van christelijke religiositeit onder gelovigen het sterkst is in precies die landen en perioden waarin het aantal gelovigen het laagst is. Onze aandacht gaat niet uit naar de vraag welke van de drie scenario's houdbaar is: we testen door een vergelijking van achttien westerse landen of het proces van dialectische secularisering dat zij veronderstellen daadwerkelijk optreedt. Om na te gaan of het proces van religieuze afkalving ook daadwerkelijk gepaard gaat met een groeiende kloof tussen christenen en niet-christenen als het gaat om de publieke rol van religie, bestuderen we ook veranderingen in de tijd in Nederland.

Naast welbekende redenen van de beschikbaarheid van gegevens (we hebben vergelijkbare gegevens nodig over een lange periode) zijn er twee meer substantiële redenen om Nederland te bestuderen. Nederland is per slot van rekening niet alleen een van de meest gesecculariseerde landen ter wereld, maar ook het land waarvoor enige aanwijzingen zijn voor het bestaan van een zogenoemde dialectische secularisering. Door andere westerse landen in de analyses te betrekken, kunnen we nagaan of de bevindingen louter opgaan voor Nederland of uiting zijn van een algemener patroon.

Allereerst onderzoeken we de mate waarin belang wordt gehecht aan een publieke rol voor religie, vervolgens richten we ons op de kloof tussen gelovigen en niet-gelovigen in hun denkbeelden over die publieke rol. Hierbij wordt een viertal hypothesen getoetst. De eerste twee betreffen verschillen tussen de achttien westerse landen in 1998 en de laatste twee betreffen veranderingen in de tijd in Nederland. Onze centrale veronderstelling impliceert dat onder christenen de behoefte aan een publieke rol van religie het grootst is in de minst christelijke landen (*hypothese 1*), en dat in deze landen de meningsverschillen tussen christenen en niet-christenen hieromtrent groter zijn (*hypothese 2*). Voor de veranderingen in Nederland verwachten we hetzelfde. Naarmate de tijd voortschrijdt en het aantal christenen afneemt, zal onder hen de behoefte aan een publiek belang van religie stijgen (*hypothese 3*) en nemen de meningsverschillen tussen christenen en niet-christenen hieromtrent toe (*hypothese 4*). Na kort de gebruikte gegevens te hebben toegelicht, zullen we deze vier hypothesen hier toetsen.

Data en meting

Data

Voor onze vergelijking van westerse landen gebruiken we gegevens van het *International Social Survey Program, Religious II 1998*. In alle in de analyses betrokken landen was het christendom de dominante religie gedurende de tweede helft van de vorige eeuw. Deze landen zijn: Australië (AUS), Oostenrijk (O), Canada (CND), Denemarken (DEN), Frankrijk (F), Groot-Brittannië (GB), Ierland (IRL), Italië (I), Nederland (NL), Nieuw-Zeeland (NZ), Noord-Ierland (NIRL), Noorwegen (N), Portugal (POR), Spanje (SPA), Zweden (ZWED), de Verenigde Staten (VS), Zwitserland (ZW) en (West-)Duitsland (D).

Voor de analyses met betrekking tot Nederland bevatten de edities van 1970 tot en met 1996 van de reeks *Culturele Veranderingen* geschikte data. Voor de technische details van deze twee databronnen zij verwezen naar www.issp.org voor de internationaal vergelijkende en naar www.dans.knaw.nl/nl\data/ voor de Nederlandse gegevens.

Meting

Christelijke religiositeit is gemeten als kerklidmaatschap. Respondenten die aangaven dat zij geen lid zijn van een christelijk kerkgenootschap zijn gecodeerd als 1, terwijl kerkelijken als 2 zijn gecodeerd. Respondenten van andere religieuze stromingen (islam, hindoeïsme en boeddhisme) zijn niet meegenomen in de analyses.

Steun voor invloed van religie op het publieke leven wordt gemeten met de variabele *publieke religieuze aspiraties*. Voor de internationale vergelijking is deze samengesteld uit vier Likert-items. In tabel 1 is te zien dat deze vier items tezamen een betrouwbare schaal vormen.

Tabel 1 Factor- en betrouwbaarheidsanalyse voor de schaal voor publieke religieuze aspiraties in achttien landen

Item	Factor lading
Vindt u dat kerken en religieuze organisaties in ons land te veel of te weinig macht hebben?	0.77
[Landnaam] zou een beter land zijn als religie er minder invloed zou hebben	0.83
Religieuze leiders moeten niet proberen overheidsbeslissingen te beïnvloeden	0.62
Religieuze leiders moeten niet proberen de mensen te beïnvloeden bij de verkiezingen	0.66
Eigenwaarde	2.10
R ²	0.53
Cronbachs α	0.69
N	16.785

Bron: International Social Survey Program (1998)

Voor de analyse van de veranderingen binnen Nederland bestaat de schaal *publieke religieuze aspiraties* ook uit vier items. De betrouwbaarheid van deze schaal varieert per jaar van 0,77 tot 0,83 (zie tabel 2).

Tabel 2 Factor- en betrouwbaarheidsanalyse voor de schaal voor publieke religieuze aspiraties in Nederland (1970-1996)

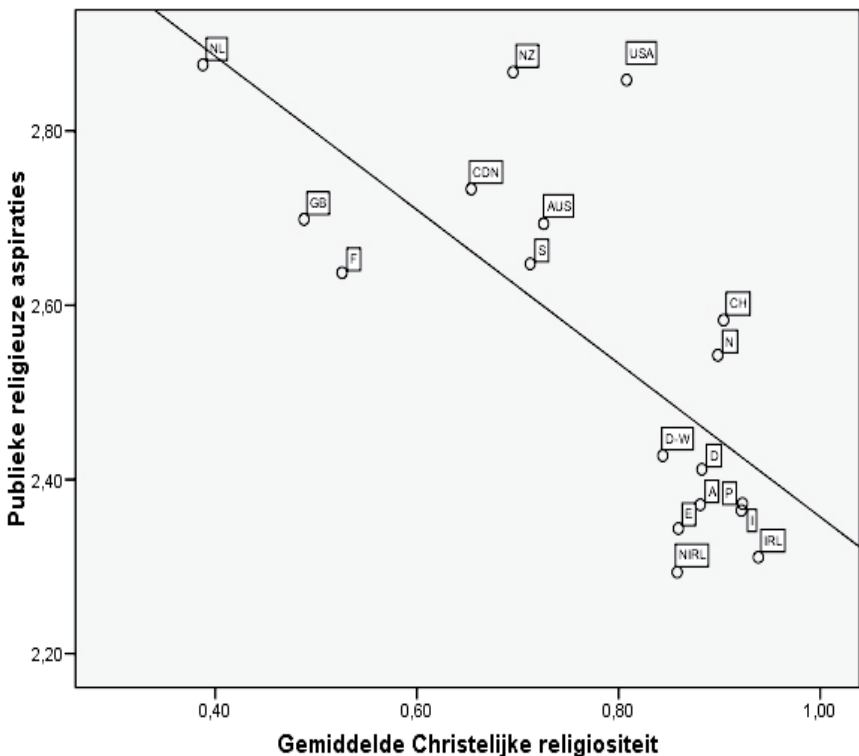
Item	1970	1980	1985	1986	1987	1989	1991	1992	1993	1994	1996
Sommige mensen vinden dat politiek en godsdienst los van elkaar moeten staan, anderen vinden van niet. Hoe denkt u hierover?	0.64	0.67	0.55	0.58	0.55	0.57	0.59	0.58	0.58	0.58	0.61
Vindt u dat een omroepvereniging moet uitgaan van een godsdienstig beginsel of niet?	0.82	0.82	0.81	0.84	0.81	0.80	0.82	0.82	0.78	0.75	0.78
Vindt u dat een sportvereniging moet uitgaan van een godsdienstig beginsel of niet?	0.66	0.67	0.65	0.68	0.68	0.66	0.71	0.71	0.67	0.64	0.64
Vindt u dat een vakvereniging moet uitgaan van een godsdienstig beginsel of niet?	0.83	0.85	0.82	0.84	0.84	0.80	0.821	0.87	0.82	0.81	0.81
Vindt u dat een politieke partij moet uitgaan van een godsdienstig beginsel of niet?	0.77	0.83	0.83	0.83	0.83	0.82	0.84	0.86	0.84	0.80	0.82
Eigenwaarde	2.80	2.97	2.73	2.90	2.81	2.74	2.90	3.00	2.78	2.63	2.71
R ²	0.56	0.59	0.55	0.58	0.56	0.55	0.58	0.60	0.55	0.53	0.54
Cronbachs	0.80	0.83	0.78	0.81	0.80	0.79	0.81	0.83	0.79	0.77	0.78
N	1.749	1.662	1.625	1.767	1.763	1.732	1.681	1.691	1.773	1.808	2.201

Bron: Culturele Veranderingen in Nederland (1970-1996).

Resultaten

Om onze hypothesen te toetsen, verrichten we analyses in drie stappen. Als eerste onderzoeken we hoe de gemiddelde steun voor een publieke rol van religie onder christenen samenhangt met de gemiddelde christelijke religiositeit. Vervolgens onderzoeken we of individuele christelijke religiositeit sterker samenhangt met steun voor een publieke rol voor religie in meer ontkerkelijkte contexten. Als laatste onderzoeken we of de mate waarin christenen en niet-christenen van elkaar verschillen in hun steun voor een publieke rol van religie groter is in meer ontkerkelijkte contexten. Deze drie stappen voeren we eerst uit voor de cross-sectionele landenvergelijking uit en daarna voor de longitudinale analyse van de Nederlandse gegevens.

Figuur 1 Het verband tussen de gemiddelde publieke religieuze aspiraties van gelovigen en de gemiddelde christelijke religiositeit in westerse landen 1998, N=18 (Pearsons $r=-0.72$)

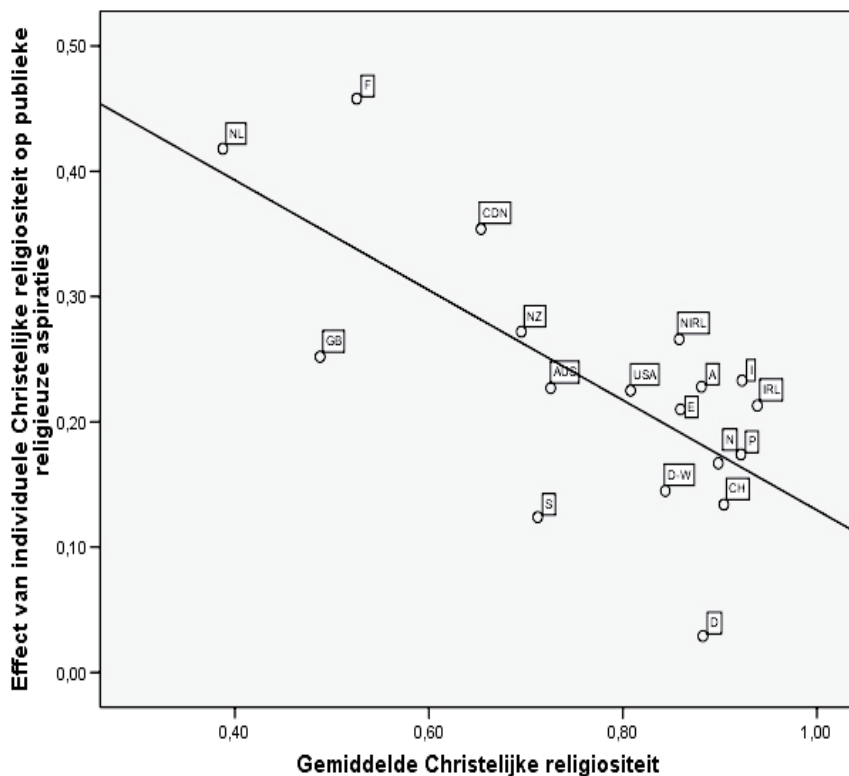

Uit figuur 1 kan worden afgeleid dat de gemiddelde publieke religieuze aspiraties onder christenen minder groot zijn als zij leven in landen die sterker kerkelijk zijn. Met andere woorden, in landen als Ierland, Portugal en Italië

hechten gelovigen beduidend minder belang aan een publieke rol van religie dan in sterk ontkerkelijkte landen als Nederland en Groot-Brittannië. Zoals verwacht is er dus een negatieve correlatie tussen gemiddelde religiositeit en de gemiddelde publieke religieuze aspiraties onder christenen. Gegeven de grote en statistisch significante verschillen in de mate waarin gelovigen publieke religieuze aspiraties hebben, kan de eerste hypothese aangaande de landenvergelijking worden bevestigd.

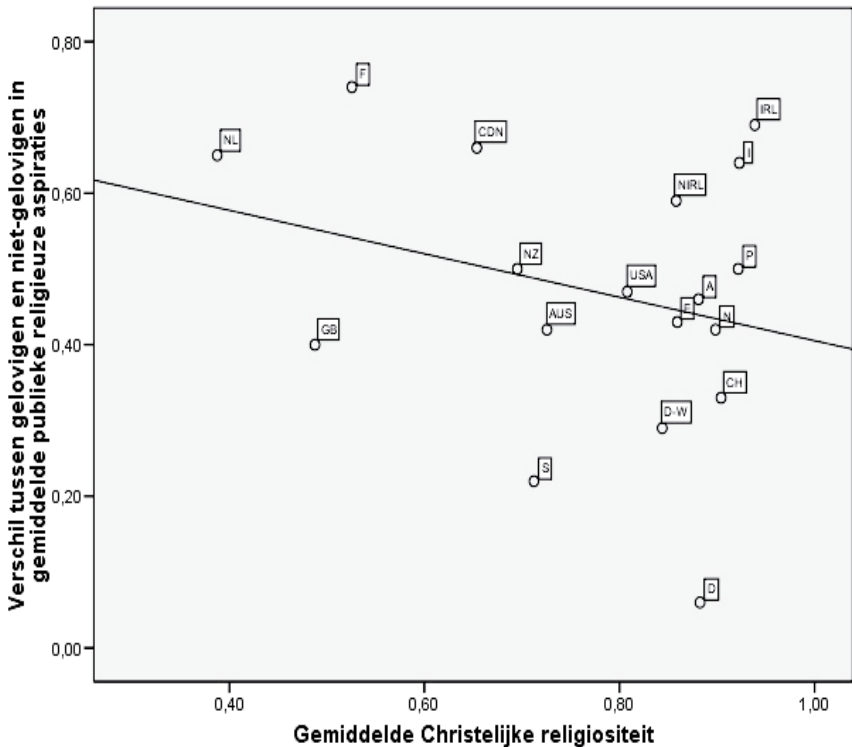
In figuur 2 is te zien in welke mate gemiddelde christelijke religiositeit samenhangt met de mate waarin publieke religieuze aspiraties worden beïnvloed door individuele christelijke religiositeit. Zoals verwacht is de relatie wederom negatief.³ Dit geeft een eerste indicatie dat in sterk kerkelijke contexten de verschillen tussen christenen en niet-christenen kleiner zijn dan in sterk ontkerkelijkte contexten. Dat betekent dat iemands individuele kerkelijkheid het meest bepalend is voor zijn denkbeelden over het publieke belang van religie in sterk ontkerkelijkte landen als Frankrijk en Nederland.

Figuur 2 Het verband tussen de invloed van individuele christelijke religiositeit op publieke religieuze aspiraties en de gemiddelde christelijke religiositeit van een land, 1998, N=18 (Pearsons $r=-0.70$)

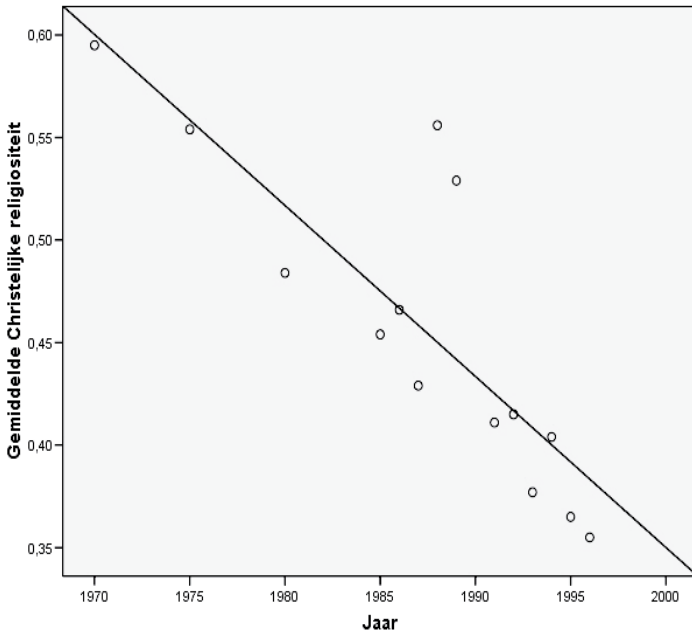
Volledig in lijn met de tweede hypothese kan uit figuur 3 worden geconcludeerd dat de verschillen tussen christenen en niet-christenen in hun publieke religieuze aspiraties klein zijn in landen waar de gemiddelde religiositeit het hoogst is. De polarisering tussen christenen en niet-christenen neemt, met andere woorden, toe naarmate zij in minder religieuze landen wonen. Ook de tweede hypothese kan dus worden aangenomen.

Figuur 3 Het verband tussen het verschil tussen gelovigen en niet-gelovigen in publieke religieuze aspiraties en de gemiddelde christelijke religiositeit van een land, 1998, N=18 (Pearsons $r=-0.26$)

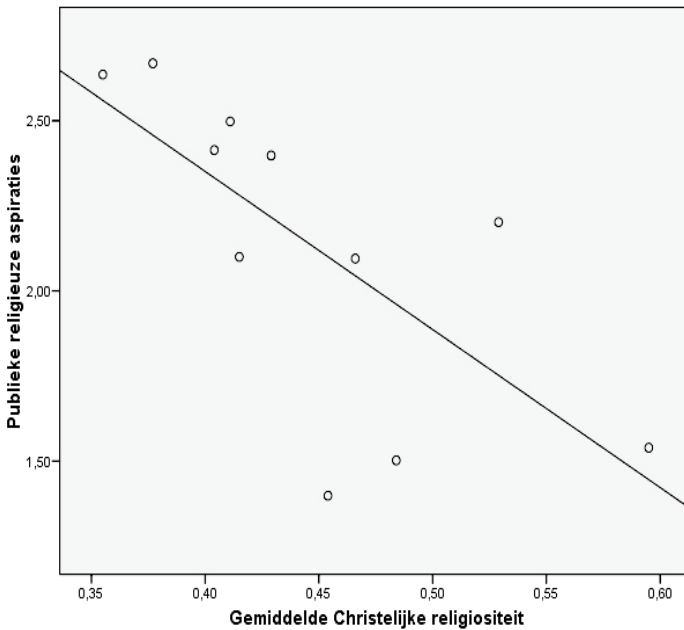

De hypothesen met betrekking tot de landenvergelijking zijn bevestigd. In meer gesecculariseerde landen hecht het nog gelovige deel van de natie een groter belang aan een publieke rol van religie en zijn de verschillen tussen christenen en niet-christenen op dit punt groter. Dat brengt ons op het tweede deel van ons onderzoek, waarin voor Nederland veranderingen in de tijd worden geanalyseerd. In lijn met ander onderzoek (Norris en Inglehart 2004) blijkt in bovenstaande analyses de christelijke religiositeit in Nederland het laagst van alle onderzochte landen, waarmee het een strategische case voor een longitudinale analyse is. Zoals bekend en zoals ook uit figuur 4 blijkt, is de religiositeit in Nederland gedurende de afgelopen decennia fors gedaald.

Figuur 4 Afnemende christelijke religiositeit in Nederland, 1970-1996, N=14 (Pearsons $r=-0.83$)

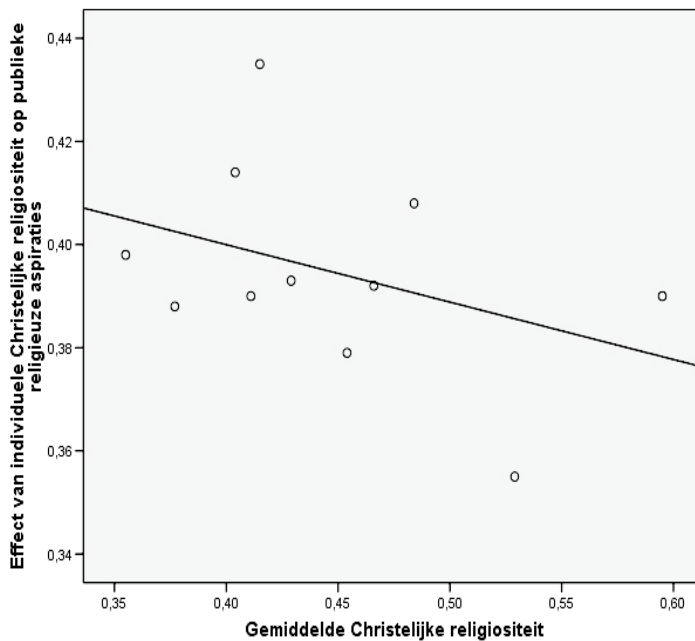
Figuur 5 Het verband tussen de gemiddelde publieke religieuze aspiraties van gelovigen en de gemiddelde christelijke religiositeit in Nederland (1970-1996), N=11 (Pearsons $r=-0.71$)

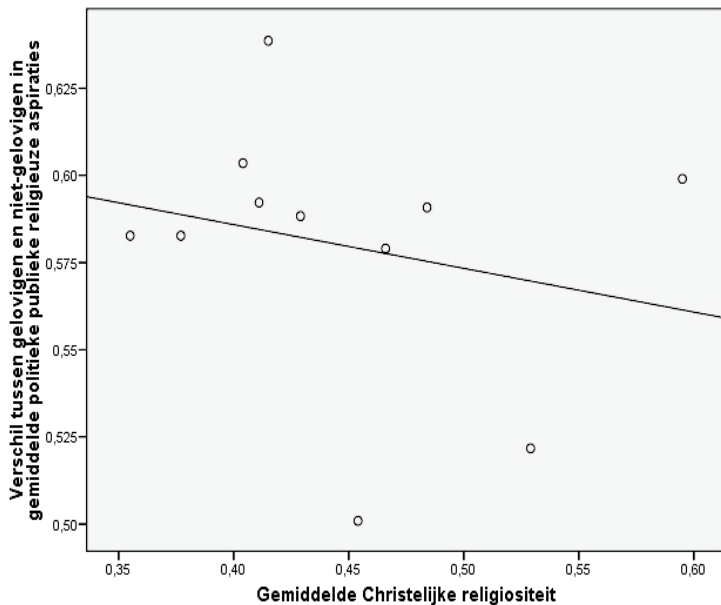
Zoals verwacht blijkt uit figuur 5 dat de publieke religieuze aspiraties onder christenen toenemen naarmate Nederland minder religieus wordt. Hiermee wordt hypothese 3 bevestigd.

In figuur 6 laten we zien in welke mate gemiddelde christelijke religiositeit samenhangt met de mate waarin publieke religieuze aspiraties worden beïnvloed door iemands christelijke religiositeit. Conform onze verwachtingen is die relatie negatief. De invloed van iemands geloof op hoe hij denkt over het publieke belang van religie is dus kleiner in tijden waarin de gemiddelde religiositeit hoog is, en deze invloed wordt groter naarmate de ontkerkelijking voortschrijdt. In de laatste figuur wordt getoond dat de verschillen tussen christenen en niet-christenen inderdaad groter zijn naarmate de christelijke religiositeit verder afkalft in Nederland. De vierde en laatste hypothese kan derhalve ook worden geaccepteerd.

Figuur 6 Het verband tussen de invloed van individuele christelijke religiositeit op religieuze politieke aspiraties en de gemiddelde christelijke religiositeit in Nederland (1970-1996), $N=11$ (Pearsons $r=-0,38$)

Figuur 7 Het verband tussen het verschil tussen gelovigen en niet-gelovigen in publieke religieuze aspiraties en de gemiddelde christelijke religiositeit in Nederland (1970-1996), $N=11$ (Pearsons $r=-0.28$)

Kortom, de afname van christelijke religiositeit in het Westen betekent niet dat het publieke belang van religie hier wordt ondergraven. Integendeel, onze analyses laten juist zien dat het publieke belang van religie toeneemt onder gelovigen en dat de kloof tussen gelovigen en niet-gelovigen groter wordt op dit punt. Steker nog, waar de ontkerkelijking het sterkst is, heeft iemands christelijke religiositeit de grootste invloed op denkbeelden over het publieke belang van religie.

Conclusie en discussie

Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw woedt er in de sociale wetenschappen een debat over de seculariseringstheorie. Dit debat wordt vooral gekenmerkt door een niet te stoppen uitwisseling van argumenten van voor- en tegenstanders, die een 'certain theoretical sterility and repetitiveness within the discipline' tot gevolg heeft (Chaves 1994: 749). Deze discussie heeft geleid tot een theoretische cul-de-sac – auteurs hebben zich volledig teruggetrokken in de loopgraven van een van de twee kampen en lijken überhaupt niet meer naar vertegenwoordigers van het andere kamp te luisteren. In dit artikel hebben we laten zien dat het debat over de vraag of secularisering nu wel of niet optreedt problematisch is: christelijke religiositeit mag dan wel

afnemen in westerse landen – en zeker in Nederland –, maar dit proces gaat gepaard met het toenemende belang van christelijke religiositeit voor steun voor een publieke rol van religie.

Op theoretisch niveau weerspiegelen onze bevindingen over deze dialectiek van secularisering en desecularisering de visies van Stark en Bainbridge (1985), Luckmann (1967) en Bell (1977). Over het algemeen worden deze verwoord in vage, neofreudiaanse termen als ‘return of the repressed’ (Giddens 1991: 207), zonder precies te specificeren hoe, waarom en onder welke omstandigheden religie terugvecht. Stark en Bainbridge bijvoorbeeld beschouwen secularisering simpelweg als een ‘self-limiting process’ en omdat zij aannemen dat ‘the amount of religion remains relatively constant’, zal religieuze neergang in hun ogen altijd worden vergezeld van religieuze innovatie (Stark en Bainbridge 1985: 2-3). Bell stelt ongeveer het zelfde als bij beweert ‘that very destruction [of ‘aura’] – and the realization of that fact – is itself a the starting point of a new response’ (1977: 444). Onder deze algemene stellingen kan men vaak de a priori – en dus metafysische en onsociologische – verklaring vinden dat religie een basale antropologische en universele behoefte is. De mens wordt dan beschouwd als een *homo religiosus* (cf. Luckmann 1967) en er wordt aangenomen dat religie altijd zal blijven bestaan, omdat mensen nu eenmaal altijd en in alle culturen te maken hebben met tegenslagen als dood, ziekte, verderf, enzovoort. Het volgende citaat van Bell is tekenend voor zo’n metafysische redenering:

‘Will there be a return of the sacred, the rise of new religious modes? Of that I have no doubt. (...) The ground of religion is existential: the awareness of men of their finiteness and the inexorable limits to their powers, and the consequent effort to find a coherent answer to reconcile them to that human condition.’ (1977: 444, 447)

Wij nemen afstand van deze speculaties over de status van religie als een constante antropologische conditie, omdat dergelijke aannames, vanwege hun aard alleen al, empirisch niet kunnen worden gefalsificeerd of geverifieerd. Niettemin weerspreken onze bevindingen de idee van secularisering als een ‘self-limiting process’ in het geheel niet. In dit opzicht is het belangrijk op te merken dat Bruce (2002: 33) suggereert dat een opleving van religie niet per definitie betekent dat er ook sprake is van desecularisering: onder sommige omstandigheden kan religie tijdelijk groeien en bloeien, maar dat betekent alleen maar dat secularisering zich niet voltrekt als een rechtlijnig proces. Ook zou een groei van het belang van christelijke religiositeit kunnen worden opgevat als een tijdelijke, en misschien laatste, stuiptrekking. Onze analyse laat echter zien dat het toenemende publieke belang van religie geen tijdelijke anomalie is, maar systematisch samenhangt met de afkalving van religiositeit.

Onze bevindingen geven op drie belangrijke punten aanleiding tot verder onderzoek. Ten eerste vragen ze om onderzoek naar de vraag hoe deze opmerkelijke dialectische ontwikkeling kan worden verklaard zonder terug te vallen op noties van constante antropologische condities. In het voorgaande hebben we drie mechanismen onderscheiden die het aannemelijk maken dat verschillende dimensies van secularisering zich in verschillende richtingen ontwikkelen. Op basis van ons onderzoek valt niet te concluderen of het toegenomen belang van een publieke rol van religie wordt veroorzaakt door het overblijven van een vaste kern van strenggelovigen, door een toegenomen competitie op een nieuwe betekenismarkt of doordat religieuze identiteiten zich in een streng gesecculariseerde en/of sterk door buitenlandse religies geheterogeniseerde context (bijvoorbeeld: islam in Nederland) in toenemende mate bedreigd voelen en zich vastklampen aan hun religieuze identiteit. Het lijkt ons zeker de moeite waard om dit nader te onderzoeken.

Ten tweede is ons onderzoek beperkt tot de steun voor een publieke rol van religie zonder in te gaan op het mogelijk toegenomen belang van religie voor andere zaken. Uit ander onderzoek weten we dat iemands religiositeit in sterk gesecculariseerde contexten belangrijker is voor zijn politieke en morele overtuigingen (Houtman 2003; Scheepers et al. 2002), maar zoals Chaves (1994) terecht benadrukt zal de toegenomen relevantie van religie niet alleen moeten blijken uit een grotere invloed op wat mensen vinden, maar ook op hun gedrag. Ruiters (2008) bevindingen aangaande het belang van religie voor het al dan niet lid zijn van en actief deelnemen aan het verenigingsleven wijzen in die richting, maar kunnen verder uitgewerkt worden door bijvoorbeeld te kijken naar de mate waarin religie stemgedrag, partnerkeuze of schoolkeuze beïnvloedt.

Ten derde werpt de in dit artikel gevonden toegenomen polarisering tussen christenen en niet-christenen omtrent de publieke rol van religie een nieuw licht op het zogenoemde *culture-wars*-debat. In dat debat, aangezwengeld door Hunter (1991; 1994), wordt getwist over de vraag of er een toegenomen conflictueuze polarisering is ontstaan over religieus geïnspireerde morele kwesties als abortus en homoseksualiteit. Dit mondt vaak uit in studies waarin binnen samenlevingen als geheel wordt gekeken in hoeverre er inderdaad sprake is van een toegenomen polarisering rond die kwesties. De conclusie luidt vaak dat het wel meevalt met de door Hunter voorspelde culturele polarisering (vgl. Evans en Bryson 1996; DiMaggio et al. 1996; Mouw en Sobel 2001). In dit artikel is de ontwikkeling van de verschillen tussen groepen gelovigen en niet-gelovigen onderzocht en wordt wel polarisering gevonden (zie ook: Hoffman en Miller 1997; Achterberg 2006: 113-117). Deze aanpak lijkt daarmee een goede opstap naar meer onderzoek waarin verschillen tussen groepen en niet zozeer tussen individuen als uitgangspunt worden genomen.

Noten

1 Dit gebrek aan theoretische helderheid leidt tot een verwarrend en weinig productief wetenschappelijk debat. Opkomend religieus fundamentalisme bijvoorbeeld kan ofwel worden opgevat als strijdig met de seculariseringstheorie (vgl. Juergensmeyer 1993), maar ook als een bevestiging daarvan, omdat 'modern manifestations of fundamentalism (...) presuppose that some kind of secularization is in progress – no fundamentalism without (prior) secularization' (Lechner 1991: 1114).

2 Interessant genoeg delen vele verdedigers van de seculariseringstheorie deze eenzijdige focus op het systeemniveau, omdat zij menen dat 'it is the system that has become secularized' (Wilson 1985: 19).

3 Deze figuur laat, net als figuur 6, cross-levelinteracties zien die strikt genomen met een multilevel-analyse getest zouden moeten worden. Gezien de lage N op het hogere niveau (18 voor de landenvergelijking en 11 voor de longitudinale analyse) hebben we echter gekozen voor een alternatieve analyse. De afgebeelde figuren geven bovendien de verschillen tussen de effecten op een meer inzichtelijke wijze weer dan een enkel getal dat een cross-level-interactie representeert.

Literatuur

- Achterberg, P. (2006) *Considering cultural conflict; Class politics and cultural politics in Western societies*. Maastricht: Shaker Publishers.
- Aupers, S. en D. Houtman (2006) Beyond the spiritual supermarket: The social and public significance of new age spirituality. *Journal of Contemporary Religion* 21 (2) 201-22.
- Becker, H.S. (1963) *Outsiders. Studies in the sociology of deviance*. New York, Londen: Free Press.
- Bell, D. (1976) *The cultural contradictions of capitalism*. New York: Basic Books.
- Bell, D. (1977) The return of the sacred? The argument on the future of religion. *British Journal of Sociology* 28 (4) 419-49.
- Berger, P. (1967) *The sacred canopy: Elements of a sociology of religion*. New York: Doubleday.
- Berger, P. (1999) The desecularization of the world: A global overview. In: P.L. Berger (red.) *The desecularization of the world: Resurgent religion and world politics*. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans, 1-18
- Besecke, K. (2005) Seeing invisible religion: Religion as a societal conversation about transcendent meaning. *Sociological Theory* 23 (2) 179-96.
- Bruce, S. (2002) *God is dead: Secularization in the West*. Oxford: Blackwell.
- Casanova, J. (1994) *Public religions in the modern world*. Chicago: University of Chicago Press.
- Chaves, M. (1994) Secularization as declining religious authority. *Social Forces* 72 (3) 749-74.
- Conway, M. (1996). Introduction. In: T. Buchanan en M. Conway (red.) *Political Catholicism in Europe, 1918-1965* (pp. 1-33). Oxford: Clarendon Press.
- Dekker G. (2007). Het christelijk godsdienstig leven. In: T. Bernts, G. Dekker en J. de Hart (red.) *God in Nederland 1996-2006* (pp. 12-73). Kampen: Ten Have.
- DiMaggio, P., J. Evans en B. Bryson (1996) Have Americans' social attitudes become more polarized? In: R. Williams (red.) *Culture wars in American politics; Critical reviews of a popular myth*. New York: Aldine de Gruyter, 63-100.
- Dobbelaere, K. (1981) *Secularization: A multi-dimensional concept*. Londen: SAGE.
- Evans, J. en B. Bryson (2001) Opinion polarization: Important contributions, necessary limitations. *American Journal of Sociology* 106 (6) 944-960.

- Giddens, A. (1991) *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity.
- Gorski, P.S. (2000) Historicizing the secularization debate: Church, state, and society in Late Medieval and Early Modern Europe, ca. 1300 to 1700. *American Sociological Review* 65 (1) 138-167.
- Grant, D., K. O'Neil en L. Stephens (2004) Spirituality in the workplace: New empirical directions in the study of the sacred. *Sociology of Religion* 65 (3) 265-83.
- Hadden, J. (1987) Towards desacralizing secularization theory. *Social Forces* 65 (3) 587-610.
- Halman, L., T. Petterson en J. Verweij (1999) The religious factor in contemporary society: The differential impact of religion on the private and public sphere in comparative perspective. *International Journal of Comparative Sociology* 40 (1) 141-159.
- Haynes, J. (1998) *Religion in global politics*. Londen en New York: Longman.
- Heelas, P., L. Woodhead, B. Seel, B. Szerszynski en K. Tusting (2005) *The spiritual revolution: Why religion is giving way to spirituality*. Oxford: Blackwell.
- Hoffman, J.P. en A.S. Miller (1997) Social political attitudes among religious groups: convergence and divergence over time. *Journal for Scientific Study of Religion* 36 (1) 52-70.
- Houtman, D. (2003) *Class and Politics in Contemporary Social Science: 'Marxism Lite' and Its Blind Spot for Culture*. New York: Aldine de Gruyter.
- Houtman, D. en S. Aupers (2007) The spiritual turn and the decline of tradition: The spread of post-Christian spirituality in fourteen western countries (1981-2000). *Journal for the Scientific Study of Religion* 46 (3) 305-320.
- Houtman, D. en P. Mascini (2002) Why do churches become empty, while new age grows? Secularization and religious change in the Netherlands. *Journal for the Scientific Study of Religion* 41 (3) 455-73.
- Hunter, J.D. (1991) *Culture wars: The struggle to define America*. New York: Basic Books.
- Hunter, J.D. (1994) *Before the shooting begins: Searching for democracy in America's culture war*. New York: Free Press.
- Juergensmeyer, M. (1993) *The new cold war? Religious nationalism confronts the secular state*. Berkeley en Los Angeles: University of California Press.
- Lechner, F.J. (1991) The case against secularization: A rebuttal. *Social Forces* 69 (4) 1103-19.
- Luckmann, T. (1967) *The invisible religion: The problem of religion in modern society*. Londen: MacMillan.
- Luckmann, T. (2003) Transformations of religion and morality in modern Europe. *Social Compass* 50 (3) 275-85.
- Martin, D. (1965) Towards eliminating the concept of secularization. In: J. Gould (red.) *Penguin survey of the social sciences*. Baltimore, MD: Penguin, 169-82.
- Mouw, T. en M.E. Sobel (2001) Culture wars and opinion polarization: The case of abortion. *American Journal of Sociology* 106 (4) 913-943.
- Norris, P. en R. Inglehart (2004) *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Phillips, R. (2004) Can rising rates of church participation be a consequence of secularization? *Sociology of Religion* 65 (2) 139-153.
- Ruiter, S. (2008) *Association in context and association as context: Causes and consequences of voluntary association involvement*. ICS-dissertation, Nijmegen.
- Scheepers, P., M. te Grotenhuis en F. van der Slik (2002) Education, religiosity and moral attitudes; explaining cross-national effect differences. *Sociology of Religion* 63 (2) 157-177.
- Schiner, L. (1967) The concept of secularization in empirical research. *Journal for the Scientific Study of Religion* 6 (2) 202-20.
- Stark, R. en W.S. Bainbridge (1985) *The future of religion: Secularization, revival and cult formation*. Berkeley: University of California Press.

- Stark, R. en R. Finke (2000) *Acts of faith: Explaining the human side of religion*. Berkeley: University of California Press.
- Tschannen, O. (1991) The secularization paradigm: A systematization. *Journal for the Scientific Study of Religion* 30 (4) 395-415.
- Wilson, B. (1982) *Religion in sociological perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Wilson, B. (1985) Secularization: The inherited model. In: P.E. Hammond (red.) *The sacred in a secular age*. Berkeley: University of California Press, 9-20.
- Yinger, J.M. (1957) *Religion, society and the individual*. New York: Macmillan.